

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармониغا биноан 1994 йил Мирзо Улугбек таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан мамлакатимизда катта тантаналар ва халқаро илмий анжуманлар ўтказилди. Парижда ҳам ЮНЕСКО қарори билан учрашувлар ва конференциялар бўлиб ўтди.

Улугбек 1394 йилнинг март ойида Эроннинг гарбидаги Султония шаҳрида, бобоси Темурнинг ҳарбий юриши пайтида тугидди. У Шохрух Мирзонинг тўнгич ўғли бўлиб, унга Мухаммад Тарагай исми берилган, лекин болалигидаёқ у Улугбек деб атала бошлаб, бу исм кейинчалик унинг асосий исми бўлиб қолди.

Улугбекнинг болалик йиллари бобоси Темурнинг ҳарбий юришларида ўтди. 1405 йил Хитойга қилинаётган юриш бошида Темур вафот этгач, икки йил давомида унинг авлодлари ўртасида тахт учун кураш давом этди ва бу курашда Темурнинг кенжа ўғли Шохрухнинг қўли баланд кедди. Лекин Шохрух ўзига пойтахт қилиб Хиротни танлаб, Мовароуннахр пойтахти Самарқандни эса ўғли Улугбекка топширди. Шундай бўлса ҳам Шохрух Эрон ва Туроннинг ягона ҳокони деб ҳисобланарди.

Шохрух тўнгич ўғли Улугбекни 1411 йили Мовароуннахр ва Туркистоннинг ҳокими этиб тайинлайди. Улугбек 17 ёшида ҳоким бўлиб, бобосидан фарқли ўларок ҳарбий юришлар билан қизиқмас, қўпроқ илм-фанга мойил эди. Афсуски, Улугбекнинг бошланғич маълумоти ва мураббий ҳамда устозлари ҳақида аниқ маълумот сақланмаган. Улугбек болалик йилларида бувиси Сароймулкхоним тарбиясида бўлган. Албатта биз бу аёл ўзининг сеvimли набирасига ўқув-ёзувни ўргатгани ҳамда тарихий мавзудаги ҳикоя ва эртакларни сўйлаб берганлигини тахмин қилишимиз мумкин. 1405—1411 йилларда амир Шох Малик ёш мирзонинг отабеги бўлган. Лекин у Улугбекка асосан ҳарбий ва сиёсий тарбия бера олиши мумкин эди.

Улугбекнинг устозларидан бири мунажжим Мавлоно Аҳмад бўлганлигини тахмин қилиш мумкин, чунки бу киши Темурнинг саройидаги энг йирик олимлардан бўлиб, сайёраларнинг келажак икки юз йиллик таквимлари жадвалларини туза олган. Лекин Улугбекнинг ўзи кейинчалик асосий асари бўлмиш «Зиҳ»ида факат қозизода Румийни «устозим» деб атайди. Ҳақиқатан ҳам қозизода 1360 йилларда тугилган бўлиб, 20-25 ёшларида, яъни Улугбек тугилмасиданок Темурнинг сарфига ўтади. Натижада Улугбек

умрининг илк давриданок Мавлоно Ахмад ва козизода Румий каби астроном ва математиклар таъсирида улгаяди. Шу сабабли унинг хаётида аник файл ар мухим ахамият касб этади.

Улугбек йигирма ёшларида ўз даврининг йирик олимларидан бўлиб, унинг ҳокимлиги давридаги мухим янгиликлар бутун Ўрта аср маданияти тарихида улкан ахамият касб этди. Улугбекнинг ходи-ми бўлмиш гиёсиддин Жамшид Коший 1417 йили Самарканддан Кошонга отасига ёзган мактубида Улугбекнинг фаолияти ва билимдонлигини куйидагича таърифлайди: «Аллоҳга ва унинг неъматларига шукроналар бўлсунким, етти иклимнинг фармонбардори, Ислом подшоҳи (яъни Улугбек — А. А.) донишманд кишидирлар. Мен бу нарсани одоб расми юзасидан айтаётганим йўқ. Ҳақиқат шуки, аввало у киши куръони каримнинг аксарият қисмини ёддан била-дилар. Тафсирларни ва муфассирларнинг ҳар бир оят ҳақидаги сўзларини ақлда саклайдилар ва ёддан биладилар ва арабчада гоят яхши ёзадилар. Шунингдек, у киши фикхдан анча хабардорлар, мантик маъноларининг баёни ва усулларидан ҳам хабардорлар.

У киши риёзиёт фанининг барча тармоқларини мукамал эгаллаган ва шундай жиддий маҳорат кўрсатганларки, кунлардан бир куни отда кетаётиб, 818 йил ражаб ойининг ўнинчи ва ўн бешинчи кунлари орасидаги (мелодий 1415 йил 15-20 сентябр) душанба куни йил мавсумининг қайси кунига муносиб келишини аниқлашни айтадилар. Шунга кўра отда кетаётиб, ҳаёлий ҳисоб билан куёшнинг таквими ўша куни бир даража ва икки дақиқа эканлигини топтилар. Кейин отдан тушгач, ҳисоб тўғрилигини бу банди бечорадан (Кошийдан — А. А.) сўраб, аниқлаб олдилар.

Ҳақиқатан ҳам, ҳаёлий ҳисобда кўп микдорларни ёдда тутмоқ ва бошқа микдорларни буларга асосланиб топмоқ керак. Лекин инсоннинг ёдлаш қуввати заифдир ва у даража дақиқаларини у қадар аниқ ҳополмайди. Инсон бино бўлганидан бери шу кунгача ҳали ҳеч кимса бу қадар аниқ ҳисоблай олмаган эди.

Қиска қилиб айтмоқчиманки, у киши бу фан соҳасида гоят катта маҳоратга эришганлар, юлдузшуносликка тааллуқли амалларни яхши бажарадилар ва чуқур далиллар билан худди керагидек исботлайдилар. «Тазкира» ва «Тухфа» дан шу қадар зўр даре ўтадиларки, уларга кеч қандай кўшимча қилишнинг ҳожати қолмайди».

Улугбекнинг илмга қизиққанлиги ва мамлакатнинг равақини кўзлаганлиги туфайли янги усулдаги билим юрти — мактаб ва мадрасалар барпо қилишга қарор қилиб, деярли бир вақтнинг ўзида Самарканд, Бухоро ва ғиждувонда учта Мадраса барпо этади.

Самарканддаги Мадраса қурилиши 1417 йили бошланиб, уч йилда ниятига етказилади. Тез орада Улугбек мадрасага мударрис ва олимларни тўплай бошлайди ва шу тариқа унинг Самарканддаги астрономик мактаби шаклланади. Бу мактабнинг асосий мударрислари илмий ишларига қулай шароит ва панох излаб Темур давридаёқ Самаркандга келган Тафтазоний, Мавлоно Ахмад ва козизода Румий каби олимлар эди. козизоданинг маслаҳати билан Улугбек Хуросоннинг Кошон шаҳридан Гиёсиддин Жамшид Кошийни чақиртиради. Самаркандга Мовароуннахрнинг турли шаҳарларидан ва Хуросондан тўпланган олимларнинг сони, 1417 йилга қелиб 100 дан ортиб кетади. Улар орасида адиблар, муаррихлар, хаттотлар, рассомлар, меъморлар бор эди. Пекин астрономия ва математика соҳасидаги олимлар шарафлироқ ва обрўлироқ эди. Улар орасида Козизода билан Коший энг салобатли ва нуфузли эдилар.

1420 йили Самарканд мадрасасининг тантанали очилиши бўлади. Зайниддин Восифий «Бадоиъ ул-вақоиъ» китобида айтишича, биринчи мударрис этиб мавлоно Шамсуддин Мухаммад Хавафий тайинланади. Мадрасада асосий маърузаларни Козизода, Улугбек,

Коший ва кейинрок Али Кушчи ўқийдилар.

Улугбек барпо этган Самарканд мадрасаси ва илмий тўғараги Шарк маданияти ва фани тарихида улкан аҳамият касб этди, мамлакат равнақи, шунингдек, кўп халқларнинг маданий ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Бу ерда кўплаб буюк сиймолар шаклланди. Жумладан, Хуросоннинг Жом шаҳрида 1414 йили тугилган бўлажак шоир Жомий Улугбекнинг Самарканд мадрасасида таҳсил кўрди. Бу ерда у Козизода, Улугбек ва Али Кушчи каби улкан олимларнинг маърузаларини эшитди ва уларнинг тарбиясида бўлди.

Улугбек атрофида тўпланган Самарканд олимлари катта аҳамият берган энг муҳим илмий йўналишлардан бири астрономия фани эди. Исломдаги энг аввалги астрономик асарлар «Зиж» деб аталиб, улар асосан жадваллардан иборат бўлган. Улугбекдан аввал ёзилган энг мукамал «зиж»лар Берунийнинг «конуни Масъудий»си ва Насриддин Тусийнинг 1256 йили ёзиб, Хулашхонга тақдим этган «Зижи Элхоний» асари эди. XV аср бошларида ёзилиб, Шохрухга аталган Жамшид Кошийнинг «Зижи Хоконий» асари асосан хитой ва мўғул анъаналарига асосланган бўлиб, ислом мамлакатлари учун деярли аҳамиятга эга эмас ва илмий жihatдан ҳам анча сайёз эди. Мовароуннахрда эса мўғул истилосидан кейин бирорта «зиж» ёзилмаган эди. Ана шу сабабларга кўра Улугбек энг аввало астрономик изланишларни йўлга қўйиши, бунинг учун расадхона барпо этиши керак эди. Бу ҳақда Абу Тохирхўжа бундай хабар килади: «Мадрасага асос солинганидан тўрт йил кейин Мирзо Улугбек козизода Румий, Мавлоно гиёсиддин Жамшид ва Мавлоно Муиниддин Кошонийлар билан маслахатлашиб, Кўҳак тепалигида Оби Раҳмат аригининг бўйича расадхона биносини қурдиради. Унинг атрофида эса баланд хужралар барпо этади».

Расадхона қурилиши 1424 йилдан 1429 йилгача давом этади. Расадхона битиши билан астрономик кузатишлар бошланиб кетади. Расадхона билан мадрасанинг биргаликдаги фаолияти Улугбек илмий мактабида астрономия ва математикани Ўрта асрлар даврида энг юқори поғонага кўтариш имконини бери.

Давлат ишлари билан боғлиқ бўлган юриш-қўчишлар, расадхонадаги кузатишлар ва мадрасадаги дарслар, ундан ташқари илмий ишларга умумий раҳбарлик қилиш ҳам Улугбекнинг кўп вақтини олади. Шунинг учун бўлса керак, бевосита Улугбек номи билан боғлиқ илмий асарлар сони жihatдан кўп эмас — улар тўртта.

Улугбек илмий меросининг энг асосийси, маълум ва машҳур унинг «Зиж»и бўлиб, бу асар «Зижи Улугбек», «Зижи жадиди Гурагоний» деб ҳам аталади. «Зиж»дан ташқари унинг математик асари «Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола», астрономияга оид «Рисолайи Улугбек» (ягона нусхаси Хиндистонда, Алигарх университетида кутубхонасида сақланади) ва тарихга доир «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») асаридир.

Улугбек «Зиж»и ўз таркибига кўра VIII-IX асрларда бошланган астрономик анъанани давом эттирса ҳам илмий даражаси уларга нисбатан бекиёс баланддир. Бу асар икки қисмдан: кенг муқаддима ва 1018 собита юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган жадваллардан иборат бўлиб, муқаддиманинг ўзи мустақил тўрт қисмни ташкил қилади. Муқаддиманинг бошида қуръондан юлдузлар ва сайёраларга тааллуқли оятлар келтирилади. Улугбек бу билан астрономик кузатишларнинг зарурлигини гоёвий асосламоқчи бўлади. Муқаддиманинг кейинги қисмида Улугбек ушбу сўзларни битган: «Сўнг, парвардигор бандаларининг фақиру ҳақири, улардан Аллоҳга энг интилувчиси

Улугбек ибни Шохрух ибни Темур Кўрагон бундай дейди...». Бу сўзлардан кўринадики, «Зиҳ»нинг муаллифи Улугбекнинг ўзи бўлган. Бирок бу ишда унга ёрдам берганларни Улугбек куйидаги сўзлар билан одилона такдирлайди: «Ишнинг бошланиши олимлар алломаси, камолот ва хикмат байрогини ўрнатган, таҳлил ва таҳқиқ маслакида бўлган козизода Румий деб шуҳрат козонмиш жаноби ҳазрат Мавлоно Салоҳ ал-милла ваддин Мусонинг, унга раҳмат ва қафронлар бўлсун, ва ҳазрат Мавлоно Аъзам, оламдаги ҳукамоларнинг ифтихори, қадимги билимларда мукамал, масалалар мушкилотларини ҳал этувчи Мавлоно гиёс ал-милла ваддин Жамшид, Аллохтаоло унинг қабрини салкин қилсун, иккисининг қўллаши ва ёрдамида бўлди...

Аҳвол бошида ҳазрат Мавлоно марҳум гиёсиддин Жамшид: «Ажи-бу доъи Аллоҳ» қақирогини эшитиб, тоат билан ижобат этди ва бу жаҳон дорулгурурдан у жаҳон дорулсурурга рихлат этди. Иш асноси-да, ҳали бу муҳим асар бажарилиб тугатилмасидан, ҳазрат устоз козизода, Аллоҳ таоло уни раҳмат қилсин, парвардигор раҳматиға пайваста бўлди.

Бирок фарзанди аржуманд Али ибни Муҳаммад Кушчи болалик йилларидан фанлар соҳасида илгорлаб боради ва унинг тармоқлари билан машғул. Умид ва ишонч қомилки, унинг шуҳрати иншооллоҳ, яқин замон ва тез онларда жаҳон атрофлари ва мамлакатларга тарқала-ди. Ва бу муҳим китоб тамомила ёзилиб бўлди. Юлдузларнинг сифатларидан қузатилган барча нарсалар имтиҳон қилиниб, бу китобга қиритилиб қобит этидди».

Бу қелтирилган қатта қарчадан кўринадики, козизода Улугбекнинг устози бўлган ва «Зиҳ»нинг анча қисми унинг иштирокида ёзилган. Бундан яна шу нарса кўринадики, Улугбек Самарқанддаги яна бир йирик олим Жамшид Қошийни устоз қемайди, балки унинг ёши Румийдан қатта бўлгани учун Мавлоно Аъзам дейиш билан қекланади. Ҳақиқатан ҳам, у қиши Самарқандга 1416 йили, яъни Улугбек 22 яшар навқирон йигит ва олим сифатида қанилганда қелади ва у расадқонадаги қузатишлар бошланиши биланок вафот этади. Бирок фан тарихидан шу нарса маълумки, Қоший «Зиҳ»нинг назарий қисмини араб тилига таржима этган ва ҳозир бу таржиманинг нусқалари мавжуд. Қемак, бундан кўринадики, Улугбек аввал «Зиҳнинг назарий қисмини ёзган, сўнг қадвал қисми узок қузатишлар натиқасида тузилган. Қоший эса назарий қисм ёзилиши билан уни арабчага ақдарган ва қадваллар устида ишлар бошланишида вафот этган.

Яна бир қиккатга сазовор нарса, бу Улугбек Али Қушқини «фарзанди аржуманд» дейишидир. Аслида Али Қушчи унинг фарзанди эмас, шогирди бўлиб, илм соҳасида устозиға Абдуллатиф ва Абдулазизлардан, яъни ўз фарзандларидан ҳам содиқ ва вафодор эди. Шунинг учун ҳам Улугбек унга ўз ўғлидек қарар эди ва унинг ёрдами билан «Зиҳ»-ни фарзанди аржуманд Али ибн Муҳаммад Қушчи... иттиқоқлиғида» қоениға етқазди.

Энди «Зиҳ»нинг маъмуни ҳақида тўхталайлиқ. Асарнинг биринчи — «Таърих, яъни хронологиянинг маърифати» деб номланган мақоласи (қитоби) етти бобдан иборат бўлиб, у эралар ва қалендар масалаларига бағишланган. Бу бобларда исломда қўлланиладиган асосий эра — ҳижрий эра, сурёний-юноний эра, «қалолий» эра, қитой ва уйғур эраси, форсий-қадимий эра ва бу эраларда қелтирилган саналарни биридан бириға мослаштириб қўчириш ҳамда бу эралардаги машҳур қунлар ҳақида баҳс юриқилади. Бундан ташқари ушбу мақолада турқий муқал йиллари ҳақида ҳам муфассал баён этилади.

Иққинчи — «Вактлар ва унга тааллуқлиқ нимарсалар» деб номланган мақола 22 бобдан

иборат. У асосан математика ва сферик астрономия масалаларига багишланган. Иккинчи ва учинчи бобларда ўрта асрлар учун энг аник бўлган синуслар ва тангенслар жадваллари келтирилади. Маколанинг тўртинчи бобида Улугбек эклиптиканинг (фалак ул-бурж) осмон экваторига (муъаддал уннахор) огиш бурчагининг микдорини келтиради. Бу ҳақда у бундай дейди: «Бизнинг кузатишимизча, энг катта огиш (яъни эклиптиканинг осмон экваторига огиши) бурчагини йигирма уч даража ўттиз дакика ўн етти сония топдик». Улугбек топган бу микдор ўрта асрлар даври учун анча аник эди. Шуни ҳам айтиш керакки, бу бурчакнинг микдори барча давр астрономлари учун катта аҳамиятга эга эди, чунки ёритгичлар ва яшаш жойларининг аник координатларини топиш шу бурчак микдорига боғлиқ эди.

«Зиж»нинг учинчи маколasi 13 бобдан иборат бўлиб, факат астрономия масалаларига багишланган. Бунда куёш, Ой ва беш сайёра-минг ҳаракатлари ҳақида баҳс юритилади. Асарда келтирилган жадвалларнинг аксарияти шу мақолага тааллуқлидир. Бу жадваллар орасида энг аҳамиятга эга бўлгани 13-бобда келтирилган ва «Тургун юлдузларнинг узунлама ва кенглама бўйича ҳолатларини аниклаш» деб аталган юлдузлар жадвалидир. Улугбек «Зиж»ининг бошқа «зиж»-лардан фарқини кўрсатиш учун шу ерда мазкур жадвал бошидаги унинг сўзларини келтирамиз. У айтади: «Птолемейгача бўлган астрономлар бир минг йигирма икки юлдузнинг ҳолатини аникладилар. Птолемей эса уларни олти катталик бўйича тартиблаб, ўз «Алма-жистий»сида келтирди. Уларнинг энг каттаси — биринчи катталик-да, энг кичиги эса олтинчи катталикдadir. Ҳар бир катталикни у уч қисмга ажратди. Уларни бир-биридан фарқ қилиш учун қирк саккиз юлдуз туркумига жойлаштирди. Уларнинг йигирма биттаси фалак ул-бурждан (эклиптика) шимолда, ўн иккитаси фалак ул-буржда ва ўн бештаси фалак ул-бурждан жанубда жойлашади. Бу юлдузлардан айримлари шу юлдуз туркумларининг ўзида, айримлари эса туркумдан ташқарида жойлашади. Бу кейингиларни юлдуз туркумларининг ташқи юлдузлари деб ҳисобланади. Абдурахмон Сўфий тургун юлдузларни аниклаш тўғрисида махсус китоб ёзган, барча қишлоқлар унга мурожаат қиладилар ва уни қабул этадилар.

Биз эса юлдузларнинг осмон қуррасидаги ҳолатини кузатишимизга қадар улар ҳақида Абдурахмоннинг китобидагига асосланардик. Бирок ўзимизда қузатганимиздан кейин баъзи юлдузларнинг ҳолати унинг китобидагига мoе келмаслигини кўрдик. Аллоҳ бизнинг кузатишларимизга таовун берганидан сўнг, бу юлдузлар ва бошқа юлдузларнинг ҳолатлари Абдурахмоннинг айтганига зид эканлигининг шохиди бўлдик. Биз бу юлдузларни ўз кузатишимизга мос келган ҳолда қуррага жойлаштирганимизда эса қузатганимизга ҳеч зид келмаганлигини кўрдик. Биз бунга имонмиз. Биз барча юлдуз туркумларидаги юлдузларни қузатдик. Лекин бундай йигирма етти юлдуз мустасно, чунки уларнинг жанубий масофаларининг катталиги туфайли улар Самарқандда кўринмасди. Бу Самарқандда кўринмайдиган юлдузлардан еттитаси Мижмара («қурбонгоҳ») юлдуз туркумидан, саккизтаси Сафина («Кема») туркумидан — булар 36-нчи юлдуздан 41-нчигача ва 44,45-юлдузлар; ўн биттаси Кентаврус («Кентавр») туркумидан — булар 27-нчидан охиригача ва яна битта Сабъ («Хайвон») юлдуз туркумидан — бу 10-нчи юлдуз.

Шу йигирма етти юлдузни биз китобимизга Абдурахмон Сўфий санаси билан келтирамиз. қолган саккиз юлдуз ҳақида Абдурахмон Сўфий ўз китобида уларни Птолемей қурган ерда ҳеч қандай юлдуз топмаганлигини айтган. Биз ҳам ҳар қанча ҳаракат қилсак-да, ўша жойларда ҳеч қандай юлдузни топмадик. Шунинг учун биз ҳам у саккиз юлдузни бу

китобимизда келтирмаймиз. Бу юлдузлар Мумоик ал-аинна («Жилов ушловчи»)нинг 14-нчи, Субънинг 11-нчи юлдузи ва Хутдан ташкарида, жанубдаги олти юлдуздир». Келтирилган парчадан кўринадики, Улугбекнинг юлдузлар жадвали ўрта асрлар давридаги энг нодир ва мукамал жадвал бўлган. Бу парча Улугбек расадхонасида юлдузлар глобуси ясалган, деган хулосага ҳам олиб келади.

«Зиж»нинг охирги — «Юлдузларнинг доимий харакати» деб номланган тўртинчи мақола икки бобдан иборат ва у асосан илми нужумга бағишланган.

Улугбек «Зиж»и ўрта асрлардаги энг мукамал астрономик асар бўлиб, тезда замондошларининг диққатини ўзига жалб этди. Энг аввал бу асар Самаркандда Улугбек атрофида тўпланган олимлар ижодига таъсир кўрсатди. «Зиж»ни ўрганиш шуни кўрсатадики, у асосан амалий қўлланишга мўлжалланган бўлиб, назарий масалаларни баён этишни Улугбек олдида мақсад қилиб қўймаган. Шунинг учун бўлса керак, «Зиж»ни биринчи бўлиб Самарканд олимларининг ўзи, хусусан Али Кушчи шархлайди. Ундан кейинги шархларни Мирам Чалабий ва Хусайн Биржандийлар ёзади.

1449 йили Улугбекнинг фожиа халокатидан сўнг Самарканд олимлари аста-секин Якин ва Ўрта Шарк мамлакатлари бўйлаб тарқалиб кетадилар. Улар ўзлари борган ерларга Самарканд олимларининг ютуқларини ва «Зиж»нинг нусхаларини ҳам етказадилар. Хусусан Али Кушчи 1473 йили Истамбулга бориб, у ерда расадхона куради. Шу тариқа Улугбек «Зиж»и Туркияда тарқалади ва Туркия орқали Оврўпо мамлакатларига ҳам етиб боради.

Хозирги кундаги маълумотларга кўра «Зиж»нинг 100 га якин форсий нусхаси ва 15 дан ортиқ арабий нусхаси мавжуд. Ўрта асрларда ёзилган ҳеч бир астрономик ёки математик асар бунчалик оммавий ва кенг маълум бўлмаган. «Зиж» мусулмон мамлакатларининг деярли барчасида ўрганилган ва шархланган. Уни шархланган олимлардан қуйидагиларнинг номларини эслатиш мумкин: Шамсиддин Муҳаммад ибни Абул Фатх ас-Сўфий ал-Мисрий (ваф. тах. 1495), Абулқодир ибни Рўғоний Лахижий (ваф. 1519), Мирам Чалабий (ваф. 1525), Абдулалӣ Биржандий (ваф. 1525), гиёсиддин Шерозий (ваф. 1542).

Улугбек «Зиж»и айниқса Хиндистон олимларига кучли таъсир кўрсатди. Самарканд олимларининг илмий анъаналарини Шиндистонга Бобурнинг ўзи етказган деган маълумот бор. Бобурнинг ворислари утмишдаги шохларга ўхшаб атрофларига олимларни тўплайдилар ва уларнинг илмий изланишларига шароит яратадилар. Хинд олимлари кўп тарафдан Самарканд олимларига таклид қиладилар. Масалан, Шох Жаҳон замонида Лаҳор ва Дехлида ишлаган Фаридиддин Масъуд ал-Дехлавий (ваф. 1629) «Зижи Шох Жаҳоний» номи асар ёзади: ундаги мақола ва бобларнинг сони ҳудди Улугбек «Зиж»идагидек ва жадвалларнинг ҳам кўп қисми Улугбекдан олинган. Йирик хинд олими Савой Жай Синг (1686—1743) ҳам ўзининг «Зижи Муҳаммадшоҳий» асарини Улугбек «Зиж»ининг катта таъсири остида ёзган.

«Зиж»нинг гарбий Оврўпо фанига ҳам таъсири катта бўлди. Умуман олганда гарбий Оврўпо Темур ва унинг фарзандларини, айниқса Улугбекни XV асрданок биларди. Али Кушчининг Истамбулдаги фаолияти туфайли Улугбекнинг олимлиги ҳақидаги хабар ҳам Оврўпога тарқалади.

1638 йили Истамбулга инглиз олими ва шарқшуноси, Оксфорд университетининг профессори Жон Гриве (1602—1652) келади. қайтишида у ўзи билан Улугбек «Зиж»ининг бир нусхасини Англияга олиб кетади. 1648 йили аввал «Зиж»даги 98 юлдузнинг жадвалини чоп этади. Ўша йилнинг ўзида Гриве «Зиж»даги географик

жадвални ҳам нашр этади. 1650 йили эса у «Зиж»нинг биринчи маколасининг лотинча таржимасини нашр этади. Гриве 1652 йили мазкур охирги икки ишни қайта нашр этади. Яна бир инглиз олими ва шарқшуноси Томас Хайд (1636—1703) «Зиж»даги тургун юлдузлар жадвалини 1665 йили форсча ва лотинча-да нашр этади. Шуниси диққатга сазоворки, Хайд Гривснинг ишларидан бутунлай беҳабар эди. Демак, «Зиж»нинг нусхалари қандайдир йўллар билан унга ҳам етиб келган.

Хайднинг нашридан 15 йил кейин поляк олими Ян Гевелий (1611— 1687) Данцигда «Зиж»нинг айрим жадвалларини нашр этади. Бундан кейин XVIII ва XIX асрларда қатор Оврўпо олимлари «Зиж»нинг айрим қисмларини нашр этадилар. Француз шарқшуноси Л.А. Седийо (1808—1876) «Зиж»нинг тўрттала маколаси олдидаги сўзбошилари ва муқаддимасининг французча таржимасини 1847—1853 йилларда нашр этади. Ва нихоят, XX аср бошларида америкалик олим Э. Б. Нобл «Зиж»нинг Англия кутубхоналарида сақланадиган 28 қўлёзмаси асосида юлдузлар жадвалининг инглизча таржимасини нашр этади (Вашингтон, 1917).

Шундай бўлишига қарамай Улугбек «Зиж»и умуман олганда тўлиқ равишда ўрганилмаган ва бирор замонавий тилга тўла таржима этилмаган.

1994 йил Улугбек таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан «Зижи жадиди Гурагоний»нинг биринчи бор тўлигича рус тилига таржимаси босиб чиқарилди. Шу йили яна Улугбекнинг «Тарихи арбаъ улус» асари ҳам узбек тилида Тошкентда нашр этилди.

А. Ахмедов